

2019
**Ñawinchanapaq
munay qillqasqakuna**

Qusqu Qullaw qhichwa simi

*Mejores
peruanos
Siempre*

PERÚ

Ministerio
de Educación

EL PERÚ PRIMERO

PERÚ

Ministerio
de Educación

Flor Aideé Pablo Medina

Ministra de Educación del Perú

Guido Alfredo Rospigliosi Galindo

Viceministro de Gestión Institucional

Ana Patricia Andrade Pacora

Viceministra de Gestión Pedagógica

José Carlos Chávez Cuentas

Secretario de Planificación Estratégica

Humberto Hildebrando Pérez León Ibáñez

Jefe de la Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes

“Ñawinchanapaq munay qillqasqakuna 2019”

Responsables de la publicación

Jorge Martín Talancha De La Cruz (coordinador)

Tania Pacheco Valenzuela

Edgar Sanga Calamullo

Hermenegildo Espejo Apikai

Wilder Rodríguez Gonzales

Jainor Saavedra Salas

Luz Huanca Sivana

Pamela Jiménez Lizama

Autores y/o recopiladores de textos ganadores del “I Concurso de textos para Mis lecturas favoritas”

Rómulo Quispe Soto (“Tumi llaqtapa muchusqanmanta”)

Julio D. Aucaylle Delgado (“Iskay phiña mayukunamanta”)

Esta publicación es el producto final del esfuerzo institucional de la UMC por medio de sus diferentes equipos de especialistas.

Primer edición, julio 2019

Tiraje: 7,776 ejemplares

Impresión: Enotria S.A.

Av. Nicolás Ayllón N° 2890, Ate - Lima

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2019-07601

© Ministerio de Educación del Perú
Calle Del Comercio N° 193, San Borja

Lima - Perú

Teléfono: 615-5800

www.gob.pe/minedu

Citar esta publicación de la siguiente manera:

Ministerio de Educación del Perú. (2019). *Ñawinchanapaq munay qillqasqakuna 2019*. Lima: Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes.

Ancha munasqa wawa:

Kaymi “Nawinchanapaq munay qillasqakuna 2019” sutiyuq mayt’u kachkan.

Kay mat’upim tarinki munay willakuykunata, harawiykunata, historieta nisqata, huk qillqasqakuna ima. Chayninam hamp’atuwan tupay allinchus icha manachus, chaymantapas qillqasqa kachkan. Tipun sutiyuq ñawpa llaqtamantapas munay willakuy kachkallantaq. Wakin simikuna mana chinkanapaq imatachus rurachkanku, chaymantapas noticia nisqa kachkallantaq.

Hinallataqmi, qayna wata “Ñawinchanapaq Munaq Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy” apakurqan. Chay atipanakuyqaqmi achka hamawt’akuna qillqasqakunata apachimurqanku. Chaykunamanta llalliq qillqasqakunata akllaspam kay mayt’uman churallaykutaq.

Chaymantapas, sapanka qillqasqam ruranakunayuq kachkan. Chay ruranakunataqa, hamawt’aykiwan kuska, yachay wasipi llamk’anki. Wakintataq, mama taytaykiwan yanapachikuspa, wasiykipi llamk’allankitaq. Chaykunawanmi tukuy qillqasqakuna hamut’aytaqa astawanña atinki.

Chaykunatam tukuy sunquykuwan qampaq rurayku. Ichapas munayniykipaqhina kanman.

Oficina de Medición de la Calidad de los Aprendizajes (UMC)

Hamp'atumantam wawakuna
rimachkanku. Chayta
ñawinchasunchik.

Llaqtanchikkunapi hamp'atupa willakuyninkuna

Ñuqan Soraro kani. Asháninka llaqtaykupiqa, paray pachapichus mayu patakunapi hamp'atu k'ar k'aryan chayqa, mayu pisiyanantam willakuchkan. Chaymi runaqa challwaq rinku. Ichaqa, ch'akiriy pachakunapi sach'a sunqukunapi k'ar k'aryan chayñataq parata mañakuchkan. Hunt'akunpunitaqmi chay nisqayku. Hinallataq, yurakuna t'ikay pachapi, ch'umpiniraq hamp'atuta rikuyku chayqa, ña ywakuna hap'imuy pachaña.

Ñuqan Phaxsi kani, aymara llaqtamanta. Chakra yapuy pachapi uqi llimp'iyuq hamp'atuta rikuyku chayqa, allin watam kanqa, nispa niyku. Huch'uy qillu hamp'atutachus rikuyku chayñataq, ch'aki wata kanqa. Tutakunapichus, kallpawan hamp'atu k'ar k'aryan chayqa, paramunanta willakun. Hatun hampatu rikuyqa qullqin. Wasi qayllakunapichus rikhurin chayqa, uywachus icha mikhuychus allin qullqiman qhatukunqa.

Ñuqapa sutiymi Shekut, Awajun llaqtamanta. Ñuqaykupaqaqa, hamp'atu kallpawan k'ar k'aryan chayqa, parananpaqmi. Hinallataq, wasi ukhupi hatun hamp'atuta rikuspaqa, piñiykuchá wañunqa, nispañataq niyku. Chaynataqa k'ar k'aryan, mayqin millay runachus layqachiwaptinkum. Ichaqa, huch'uy hamp'atuchatachus rikuyku chayqa, manam imapas kanqachu, niykuñataq.

Ñuqapa sutiñataq Soy Sani. Shipibo llaqtamanta. Ñuqaykupaqaqa, huchuy hamp'atuchachus k'ar k'aryan chayqa, parananpaqmi. Hatun hamp'atu k'ar k'aryan chayñataq, nisuta paraspam mayutaraq unu phuqchikunqa, niyku. Hinallataq, warmi warmachachus q'illu qhasquyuq hamp'atuwan tupan chayqa, allin away yachaqa kanqa. Chayraykum, mama taytan piripiri yurapa unuchanwan ñawinman sut'uykachinku, hamp'atuwantaq makinta qhaqunku. Chaymantataq, warmaga iskay simana hina pisichallata mikhun.

Ñuqan Sayri kani, qhichwa llaqtamanta. Ñuqaykupaqaqa, hamp'atuta qullqin. Hatun q'illu hamp'atuchus wasi ukhuman haykurqun chayqa, wasiyuqmi achka qullqita chaskinqa. Hinallataq, chakrapi hatun hamp'atuwan tupaspaqa, allinta kunan wata chakra rurunqa. Ichaqa, huch'uy q'umir hamp'atuchawan tupayku chayqa, parañataq mana kanqachu. Chayraykutaq mikhuykunapas mana allintachu rurunqa. Chaymantapas, hamp'atu unayta k'ar k'aryaykuptinqa, allinta chay watapi paranqa.

Ruranakuna

1 Qillqasqamanhina, kay tawlata hunt'apay. Manachus ima yuyaytapas wakin hunt'apanapaq tarinki chayqa, hina ch'usaqlata saqinki.

	Hamp'atu k'ar k'aryaspa, ¿imatataq willakun?	Hamp'atuq sayaynin, ¿imatataq willakun?
Aymara	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Shipibo	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Qhichwa	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Awajún	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>
Asháninka	<hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/>

2 Kunanqa, tawla huntasqaykiwan yanapachikuspa, kay tapukuykunata hunt'achiy.

a Hamp'atu k'ar k'aryaptin, aymara warmapa nisqan awajún warmapa nisqanwan, ¿imapitaq rikch'akunku?

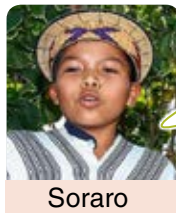
ch Hatun hamp'atumanta rimaspari, qhichwa warmapa nisqan, shipibo warma nisqanwan, ¿imapitaq huqniray kanku?

3 Willkapa rimasqanta ñawinchay.

Willka

Huk kutinmi yunkapi, mayuta unu aysamuq riptiy achka hamp'atukuna kar karyaykuptin anchata mancharikuni.

Soraro

Asháninka wawa

Qillqasqamanhina, ¿ima nispataq Suraru Willkata kutichinman?

4 ¿Imakunatawantaq aylluypipi hamp'atu willakun? Mama taytaykitapas kuraq runakunatapas tapurikuy. Chaymantataq, huk raphipi qillqaspa yachay wasipi masichaykikunawan ñawinchaychik.

Asnumanta Atuqmantawan

Huk kutinsi, uwihanpa chinkasqanrayku, tayta Philikuqa warminpuwan llakisqa kasqaku.

Sapa tutanmi uwihanchik chinkachkan. Chay millay atuqta hap'irqusunpuni.

Arí, mamáy Antuka. Atuqta manchachinanpaq, uwiha kancha punkupi asnunchikta watasunchik.

Chay tutaqa, Mariyanu sutiyuq asnuqa, llakisqas uwiha kancha punkupi kayhinata rimapakusqa:

Ñuqaqa imaymanata q'ipisqa nisuta llamk'ani. Ichaqa, uywaqiykuna mana allintachu qhawariwanku. Aswanmi yarqaypi ch'achachiwanku.

Qunqayllas huk atuq kancha punkupi rikhurirqusqa...

Allinllachu, masiy Mariyanu, ¿sapallaykichu rimakuchkanki?

Ichaqa, asnuqa manas rimayta munanchu.

Atuq astawan rimapayaptinsi asnupas rimayta qallaripusqa.

Wakapa allinta mikhunanpaq nisuta llamk'anki. Qamtaq tullullaña kachkanki.

Arí, wawqiy. Uywaqiykunaqa manachushina ñuqata munawankuchu.

Mariyanuqa astawansi llakirikun. Chayta rikuspas atuqqa kayta nisqa.

Masiy Mariyanu, sumaq q'achu mikhukamunaykipaq paskarqusayki.

Anchata añaychakuyki, wawqiy atuq. Munaspaqa huk uwihacha apakuy, ichaqa ama uqi kaqtaqa apankichu.

Ichaqa, asnuq nisqantas atuqqa mana hunt'asqachu.

Ha, ha, ha. Uqi uwihachata apakusaq. Wirachan kachkasqa.

Illarimuytaqa, mama Antukas uwiha kanchata haykusqa...

...iManam uqi uwihapas asnupas kankuchu!

Tayta Philikuqa sukha pampapi mikhusaqtas asnuta tarimusqa.

Yaw Mariyanu, kaypimá sumaqta mikhuspa kachkasqanki. ¿Maymi waskha? Chay huchaykimantam aswanta llamk'anki.

Mariyanuqa, p'unchawnintinsi q'achuta q'ipiykun.

Wasaymi nanayuwachkan. Atuqpa huchanpi ñak'arichkani.

Chay tutaqa, atuqsi rikhuriqullantaq...

Allinllachu, wawqiy Mariyanu. ¿Kunan tutatapas yanapanakullasuntami, riki?

Manam kunantawanqa qiquwankiñachu. Huchaykipi nisuta llamk'ayachiwanku.

Ichaqa, wakmantas atuqqa asnuta qiquykullantaq.

Ama phiñakuychu, wawqiy Mariyanu. Kunanqa aswan karuta mikhuq rinki. Hinapiqa uywaqiyki mana tarisunkichu.

Ya. Allinmi. Ichaqa, waskhatapas yuraq uwihatapas amapuni apankichu.

Atuqqa, yuraq uwihatapuni waskhanhantinta aparqullasqataq. Llakisqas uywaqinkuqa rimanku.

Chay uwihatapa mikhuq rantinanchikpaqmi qhatunanchik karqan. Mana qullqiyuq rikuyukunchik.

Waskhanchikpas mana kapunchu.

Mariyanutaqa maskhaspas taripullasqakutaq. Paytaqsi uywaqinkuna llakipi kasqankuta rikuspa, llapanta willapusqa.

Huchaykunata pampachaykuwaychik, ama hina kaychikchu. Chay atuqmi yukaykuwan. Mikhuq rinaypaq paskiwaspam, uwihata waskhatawan apakuq karqan.

¿Ima ninkin, yaw asnu?

Chaysi, asnuqa nisqa: ama llakikuychikchu ñuqa waskhata atuqtawan apamusaq, nispa.

¿Imaynatataq chaytari ruranki?

Kinuwa p'isqiwani llusirquwaychik. Hina llusisqa mach'aynin kinrayta rispa kumparayasaq. Atuqqa wañusqa kanaypaq iñinqa.

Atuqqa uñankunapuwani Mariyanuta kumparayasaqta tarisqaku.

¡Akakallaw! Mariyanu wañupusqa. Ichaqa achka aychanchik kanqa. Wasiman apakusunchik.

¡Kurupusasqañam! Waskhawan watakuspa llapanchik chutasunchik.

Arí. Ichaqa nisul lasachá kachkan.

Atuqkuna wiqawninkuman waskhawan watakuspa chutananku kachkaptiñas, qunqaylla sayarirusqa, asnuqa aysatamusqa.

¡Ay...! Umachayta.

¡Achakaw! wasachayta.

¡Qasiy, Mariyanu! Amaña kayta rurawaykuchu.

Chay p'unchawmantas atuqqa mana Mariyanuta yukasqañachu, uwihatapas mana apasqañachu.

Mana allin uywasqanchikmi ñuqanchikpapas huchanchik. Kunanmantaqa allinta mikhuchisunchik.

¡Hihaw! kaymá allin kawsakuyqa.

Mariyanu, atuqta wanachisqaykimanta, anchata añaychakuyki.

Kunankamapas asnuqa llamk'allanpunis, ichaqa allintas mikhunpas samakunpas.

1 Kay tapukuykunata kutichiy:

a ¿Imaraykutaq Mariyanu asnuri uywaqinku mana khuyanankupaq iñisqa?

ch ¿Imapaqtaq tayta Philikuwan mama Antukawan uwiha kancha punkupi asnuta watasqaku?

chh Ñawpaq kutillaraq tupaspari, ¿imaynatataq atuq Mariyanuta yukasqa?

2 Kay qillqasqapi imakunachus kasqa, chaymanhina urapi rimaykunata ñiqichay. 1 yupaymanta 6 yupaykama qillqanki.

- Atuqqa uwiha kanchaman haykunanpaq Mariyanuta yukasqa.
- Mach'ayninkuman aysanankupaq atuqkunaqa Mariyanuta waskhawan watasqaku.
- Uwiha kancha punkupi uywaqinku asnuta watasqaku.
- Mariyanuqa atuqwan imaymana rurasqankuta willakapusqa.
- Philiku Antukawan aswan achka q'achuta Mariyanuta qipiykachisqaku.
- Mariyanuqa atuqkunata asyasqa, waskhatapas apanpusqa.

3

Imaynachus kasqankumanhina, urapi simikunapa qayllanpi "atuq" icha "asnu" sutita qillqay.

- Yuyaysapa _____
- Llamk'aysapa _____
- Khuyakuq _____
- Mich'a _____
- Yanapakuq _____
- Kallpasapa _____
- Yukakuq _____
- Llulla _____

4

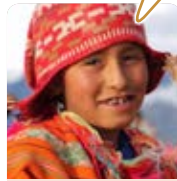
Kimsa warmakunam atuqmanta Mariyanumantawan kayhinata rimasqaku:

Mariyanupa
atuqchakunata
aysatamusqanmi
ñuqapaqqa
mana allinchi.

Luwisa

Chay Mariyanu
atuqkunata
wanachisqanqa
ñuqapaq
allinpuni.

Antuku

Ñuqapaqñataq,
atuqpas
asnupas
millaykama
kasqaku.

Amaliya

¿Mayqin warmapa rimasqantataq allinmi ninki? Imaraykuchus allin kasqanta urapi mast'ariy.

¿Imaynatataq kuru wañuchi hampita rurasunman?

Chakranchiskunapiqa, kanmi tarpukusqanchikkuna mikhuq kurukuna. Chay kurukunapaq hampi rurayta yachasunchik. Pachamamanchikta mana unquchiqmi chay hampiqa kanan.

¿Imakunataq kanan?

- Iskay hatun siwilla
- Chunka hayaq uchu
- Iskay uma ahus
- Huk huch'uy *jabón* nisqa
- Iskay winku unu
- Kuchuna
- Iskay puruña
- Tilapas plastikupas
- Maran utaq kutana
- Suysuna, qhitunapuwan

¿Imakunatatataq rurasunchik?

1

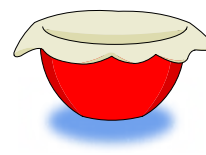
Uchuta, ahusta, siwillatawan ñut'uta pikarquspa, sapaq sapaqlata maranpi saqtarqusun.

2

Kunanqa, llapan saqtasqata huknin puruñaman hich'aykusun. Hawanmantaq, unuta hich'aykuspa, allinta taqrkunankama qaywisun.

3

Tilawanpas *plástico* nisqawanpas puruñata kirpaykusun. Hinataqa kirpana, wasintinta asnay mana atinanpaqmi.

4

Llapan taqrusqanchikta huk tuta puñuchisun. Paqaristinpaqqa, chhapan pachanman tiyaykunqa.

5

Kunanqa, suysunawanñataq chay taqruta huk kaq puruñaman suysurqusun. Hinapim chhapankuna qhipanqa.

6

Chay mana chhapayuyq unumantaq *jabón* nisqata pikaykusun. Chaymantataq, *jabón* nisqapa chullunankama qaywisun. *Jabón* nisqataqa churana, yurakunapa raphinman hampi k'askanapaqmi.

¿Imaynatataq tarpusqaman hampita churana?

Chay hampi rurasqanchikpa kuskanninta, 20 winku unuwan taqrurqusun. Chaytataq tarpusqanchik yurapa raphinman ch'allaykusun. Pichqa p'unchaw qhipatachus kurukuna kanqaraq chayqa, yapamanta ch'allarqullasuntaq. Manam sapa p'unchawchu ch'allana. Sapa p'unchaw ch'allasqaqa yurakunañataqmi ch'akirqunman. Inti haykuytapas tutatapas hampita ch'allaqtinchikqa aswan allinmi kanqa.

Chay hampiri, ¿imanantaq kuruta?

Uchuqa anchatam hayan. Aswantaraq uchuta, ahuswan, siwillawan ima taqrutinchikqa sinchitapuni hayan. Chaykunawan hampi rurasqanchikta kuru mikhun chayqa, nisutam hayaykun. Chayhinata hayaptinmi, kuruqa raphi mikhuyta mana munapunchu.

! Ama kurkuykimanpas ñawikimanpas kay hampivanqa tupachinkichu, anchatam k'arachikun.

1 Tapukuykunata kutichiy.

a Qillqasqamanhina, ¿imaraykutaq kurukunari raphi mikhuyta mana munapunkuñachu?

ch Qillqasqamanhina, ¿imaraykutaq mana sapa p'unchawchu yurakunamanri hampita ch'allana?

2 Kay qillqasqapi imakunatachus qati qatillata rurana kasqa, chaymanhina urapi rimaykunata ñiqichay. 1 yupaymanta 6 yupaykama qillqanki.

Hampi mana qhilliyuq kananpaq unuta suysurqusun.

Uchuta, ahusta, siwillatawan sapaq sapaqpi saqtarqusun.

Jabón nisqata pikaykusun, chaymantataq unuwan chillunankama qaywisun.

Llapa taqrusqayuq unuta huk tuta puñuchisun.

Tilawanpas *plástico* nisqawanpas unuyuq puruñata kirpaykusun.

Llapa saqtasqata puriñaman hich'aykuspa, unuta talliykusun.

3 Saraqa taytantis hampi rurayta yanapasqa.

Chay hampimanqa uchuta, ahusta, siwillata ima churayku, ichaqa, paqaristinqa, kurukunaqa mikhullaskanku.

Hampita ruraspari, ¿imapitaq Sara taytanwan pantankuman karqan?

4 Waturikamuy.

Imawanñataqchus kuru hampita rurawaq, chayta mama taytaykita huk runatapas tapukamuy. Chaytataq qillqana mayt'uykipi qillqaspa, masichaykikunapaq yachay wasipi ñawinchay.

Qhawariy, kay *periódico* nisqata rantimuni. Chaypi huk awichukunaq simikuna yachachisqankumanta willakuchkan.

Hinallataq, wakin uywakuna yanapakuq kasqankumantapas willakuchkan. Ñawinchasunchik.

Chinkanayaq simikunatas awichukuna warmakunata yachachikanku

Lima llaqta. Programa *Pensión 65* nisqapi kaq awichukunas wakin chinkanayaq simikunata kawsarichichkanku. Kay chinkanayaq simikunas jaqaru, kukama kukamiriyapuwan kanku.

Jaqaru simitaqa Tupe llaqtallapis rimanku. Kay Tupe llaqtaqa Limapi kaq Yauyos *provincia* nisqapis kachkan. Chaypis 63 kuraq awichukuna sut'i willakuykunata, aranwaykunata ima jaqaru simipi willaspa warmakunata yachachichkanku. Aswantapas, lliklla awayta, chakrapi llamk'ayta, tusuykunatapas yachachillankutaq, chaykunawan kawsayninkupas siminkupas aswan kallpachasqa kananpaq.

Hinallataqsi, Loreto suyupi kaq San Juan Bautista llaqtapi, Nauta llaqtapipas kukama kukumiria simitañataq pusaq awichukuna yachachillachkankutaq. Paykunaqa kay simita yachachinku mayupi challwaspa, hampiq qurakunata riqsichispa, takispa tususpa imañanataq.

Ministro de Cultura umalliq kayhinata rimarisqa: “Huk simichus mana wañunchu chayqa, kay simi rimaq runakunapa kawsayninpas manam wañunchu. Paykunam imaynatachus kawsana, imaynatachus Pachamamanchikta qhawarina chaykunata yachachiwanchis”, nispa.

Perú suyupiqqa 48 simikuraqmi kachkan. Chaykunamantam 21 simikuna chinkapuchkanña. Kay simikunaqa manam chinkanañachu. Huk simi chinkaptinga, huk niray kawsaymi chinkallantaq ■

K'allakunapa sach'akuna tarpusqankutas yachanku

Brasil suyu. Kay suyupiqqa, arawkariya sutiyuq sach'as chinkanayapuchkan. Ichaqa, Amazonía suyupi kaq k'allakunas kay sach'a mana chinkanapaq yanapakunku. Chaytas huk *investigación* nisqata ruraspa tarinku.

Kunankamapas, k'allaqa arawkariya sach'a wañuchiymi, nispas rimaq kasqaku. Ichaqa, kay

k'allakunaqa aswansi arawkariyata yanapan. ¿Imaynatataq yanapan? K'allakunas rurunta mikhunku. Ichaqa manas llapantachu mikhunku. Saksarqunku chayqa, kуска kuskanta mikhuspas rurutaqa wikch'upunku. Kayhinatam t'aqwiriq Guillermo Blanco, willakun: “Qhawaptiykun, chay kuskan mikhusqa rurumantaqa ñawpaqta sumaqta yuracha wach'imun, mana mikhusqa rurumantataq qhipataña wach'imun”, nispa.

k'allaqa manas kikin sach'apichu rurutaqa mikhun. Karuta apaspas chaypiña mikhun. Mana mikhuyta tukuspataq pampaman wikch'upunku. Chaykunapitaq Musuq arawkariya wiñamun.

Kay *investigación* ruraqunas, kayhinata nisqaku. “Pachamamanchik mana unqunanpaqqa, uywatapas runatapas sumaqtan uywananchik”, nispa ■

1 “Chinkanayaq simikunatas awichukuna warmakunata yachachichkanku” sutiuyuq qillqasqata ñawinchay.

a Kunanqa, kay tawlata hunt'apay.

¿Pikunamantataq kay qillqasqa rimachkan?	¿May llaqtakunapitaq kay qillqasqapa willakusqan kasqa?
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>
<hr/>	<hr/>

ch Kay qillqasqata ñawinchaspas tayta Evaristo kayhinata nisqa:

Evaristo

Imaynam kuraq taytakuna jaqaru simita wawakunata yachachichkanku, kaqlatataqmi wakin llaqtakunapipas taytakuna siminkuta yachachinanku.

Tayta Evaristo rimasqanta, ¿qam allinmi niwaqchu? ¿Imarayku?

2 Iskaynin qillqasqakunapa willakusqanmanhina, tawlapa tapukuykunata kutichiy.

	Chinkanayaq simikunatas awichukuna warmakunata yachachichkanku.	K'allakunapa sach'akuna tarpuq kasqankutas tarinku.
¿Imataq chinkaypi kachkan?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>
¿Imatataq mana chinkanapaq rurachkanku?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

3 Ima uywachus icha ima yurachus llaqtaykipi chinkanayachkan, ¿chayta yachanki? ¿Imataq mana chinkapunapaq rurawaq? Kutichiyniykita mast'ariy.

Unu raymichana **WAKA**

Qusqu suyunchikpim Tipun sutiuyuq munay centro arqueológico nisqa kachkan. Inkakunapa kawsasqan pachapiraqsi Tipuntaqa rurasqaku. *Ingeniero* nisqakunan kayninata ninku: Tipuntaqa rurasqaku, chakrata qarpaspa imaynatachus unuta rakina, chay riqsichiwananchikpaqmi, nispa.

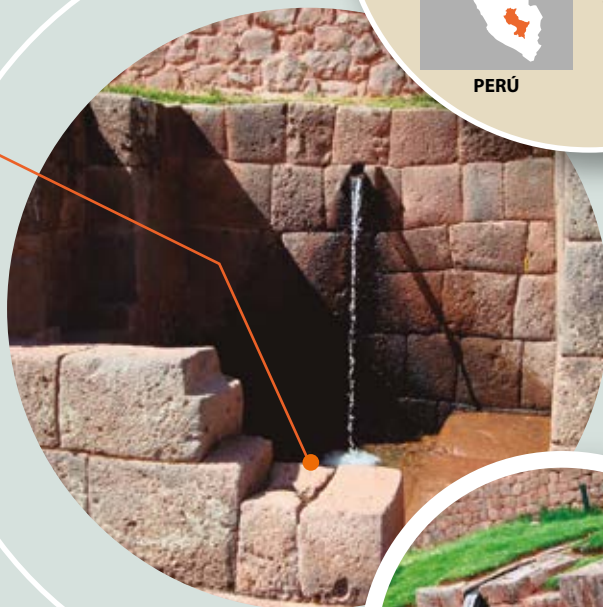

Maypis Tipun unu paqarin

Tipunman chayamuq unuqa Apu Pachatusan urqupis paqarin. Chay urqumantapachas rumiwan yarqhakunata ruraspa qhata urayta unutaqa apayamusqaku. Ña pata patakunaman chayamuspaqa allpaq pachantañataq unuqa purimun, chaymantataq wakmanta rikhurillantaq.

Imamantas sutin hamun

Historiador Luis Antonio Pardo nisqanmanhinaqa Tipun sutitqa "t'impuq unu" nisqamantas hamunman. Huknin quchaman phaqqhaykuspanmi t'impusaqhina unuqa phullpuchkan. Chayraykus Tipun sutitaga churankuman karqan.

¿Imataq Tipunri kasqa?

Historiador nisqakunapa t'aqwirisqankumanhinaqa, Tipunqa unu raymichana hatun wakas kanman karqan. Tipunqa Inkakunapa allin qawasqas kasqa, chaypi unuta ancha yupaychaywan qhawaspankurayku. Ancha chaninchasqa kaspas, mana usuchispalla, allintapuni qarpaytapas yachasqaku. Kunankamapas hatun chakrakunatam kay Tipun unuwanqa qarpatchankuraq.

Imakunatawantaq Tipunmanta ninku

Kikin pata pataman chayamuspaqa, unuqa tawaman rakikuspam munayta phaqqhayamun. Chay phaqqhaykim unu raymita ruranku. Wakinmi ninku chay tawa phaqqhaykunaqa, tawantin suyupa rantinmi, nispa. Wakinqa, tawantin Ayar wawqikunapa rantinmi nispañataq rimanku.

1 Hunt'apay:

Tipuntaqa rurasqaku

Historiador nisqakunapa
rimasqankumanhina

Ingeniero nisqakunapa
rimasqankumanhina

2 ¿Imapaqtaq qillqasqa ruraqri kay siq'ita churanman karqan? Kutichiyniykita chimpuy.

a Imaynachus Perú
suyunchik kasqa chay
qhawachiwananchikpaq.

ch Perú suyupa
mayninchus Qusqu
llaqta tarikun, chay
riqsichiwananchikpaq.

chh Mayqin suyupichus
Tipun llaqta
tarikun, chay
rikuchiwananchikpaq.

3 ¿Imapaqtaq kay qillqasqata rurasqaku?(Panchu Luciyawan kutichisqankuta qhaway)

Kay qillqasqataqa
rurasqaku, imaynatachus
qharpanapaq
yarqhakunata rurana,
chay yachanapaqmi.

Panchu

Luciyana

Ñuqapaqqa, kay
qillqasqataqa rurasqaku,
imaynachus Tipun kasqa,
imapaqchus kay llaqtata
rurasqaku, chaykuna
riqsinapaqmi.

¿Mayqin kaq warmapa rimasqantaq aswan chanin qampaq kanman? ¿Imarayku?

4 Kay qillqasqata ñawinchay:

Tampumach'ayqa inkakunapa kawsasqan pachapi rurasqaraqsi kasqa. Qusqu llaqtapa hawallanpim kachkan. Unuta raymichanapaqmi Tampumach'aytaqa rurasqaku, nispam wakinqa ninku. Sapa Inka samanapaqsi rurasqaku, nispañataq wakinqa ninku. Sutinqa iskay simi hukllasqamanta hamun: "Tampu" samana wasi "mach'ay" qaqa sikipi t'uqukuna.

Tampumach'aymanqa, qallariyninpiqa huk yarqhallantam unu chayamun, chaymantataq iskay phaqaqman rakikun. Chay phaqaq patapim unutaqa raymichaku. Kunankamapas maypichus unu paqarisqantaqa manam pipas yachanchu. Ichaqa, unuqa kaqllam chayamuchkan. Chay unuwanmi huchuy chakrachakunata qarpachkankuraq.

Tampumach'ay

Kunanqa, Tipunmanta qillqasqata Tampumach'aymanta qillqasqatawan ñawinchaspa, kay tawlata hunt'ay:

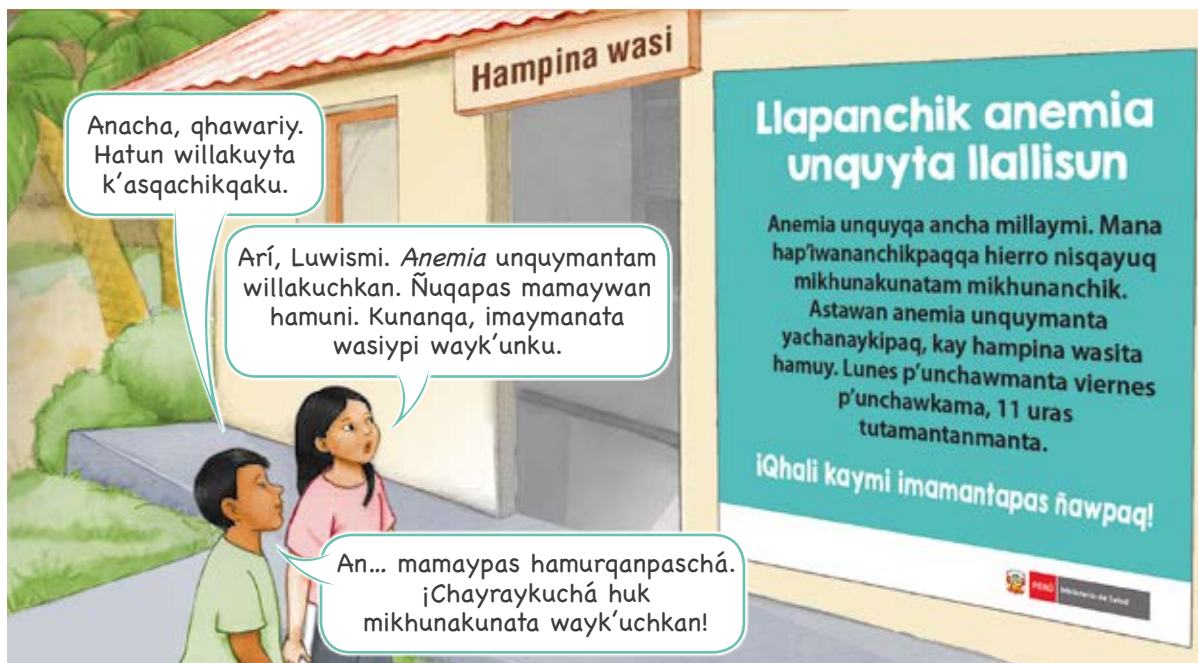
	Tipón	Tampumach'ay
¿Imamantataq sutin paqarisqa?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>
¿Imay pachapitaq rurasqaku?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>
¿Maypitaq unuri paqarin?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>
Kunan pachapiri, ¿imatataq unuwan rurachkanku?	<hr/> <hr/>	<hr/> <hr/>

5 Chay tawlamanta akllaspa, imakunapichus rikch'akunku iskaynin qillqasqakuna, chayta qillqay.

Anemia unquymanta yacharisun

Iskay sutiuyuq simi: Kukupin, k'ipchan

Luwismi Anawan hampina wasita risqaku. Chaypim *anemia* unquymanta kay willakuyta rikusqaku.

Wasita ripuspas ñanpi Anawan Luwiswan kayhinata rimasqaku:

Iskay kimsa p'unchawñam mamay yawarniyuqta, kukupinniyuqta ima wayk'uchkan. *Anemia* unquymanta qhaliyanapaqmi, nispam wayk'uchkan. Saykusqallata rikuwspanmi, *anemia* unquyniyuq kanaypaq mamayqa yuyayukun. **1**

Luwis, mamaykipa nisqanqa chaninmi. Hampiqmi kayhinata nin: "Kukupinniyuq", yawarniyuq mikhunaqa allinmi, yawarninchikman *hierro* nisqata apasqanrayku. *Hierro* nisqachus yawarninchikpi pisiyanman chayqa, *anemia* unquymi hap'iwasunman", nispa. **2**

Imaynayá kampa, Anita. Ñuqaqa qhalin chachkani. Chaymi yawarniyuq, kukupinniyuq mikhunataqa mana mikhunaychu. Yachay wasinchikmanpas allinmi richkani, tayta mamaytapas allintam llamk'aypi yanapachkani. **3**

Arí, ichaqa Hampiqa nisqanmanhinaqa, kallpa wañuchus kanchis icha samapakunchikchus chayqa, manam unqusqa kasqanchikta yachanchikchu, mana imanchikpas nanawasqanchikrayku. Ichaqa, *anemia* unquyniyuqpas kachkasanchik. Kay unquyqa wiñananchiktam hark'akun, huk unquynunatapap apamun. **4**

Chiqaqpaschá hampiqa nisqan. Ichaqa, yawarniyuq, kukupinniyuq mikhunataqa manam munanichu. Manan millp'uyta atinichu. Munasqaytam ñuqaqa mikhunay, manam mamaypa munasqantachu. **5**

Ñuqapas yawarniyuq kukupinniyuq mikhunataqa manam munanichu. Ichaqa, munasqay mikhunawan taqruspam mikhuni. Qampas chayhinata mikhuwaqmi. Ñuqaqa aswanmi kukupinta mikhuymam *anemia* unquyniyuq kanaytaqa. **6**

1 Anapa willakusqanmanhina, *anemia* unquyniyuq kaptinchik, ¿imaynataq kasunman?

2 Pichus maychus *anemia* unquyniyuq kanman chayri, ¿mayqin kaq mikhunanataq akllasunman?

a Kukupin thiqtisqa arusniyuq, ispinaka t'akapayuq.

ch Thiqtisqa papa arusniyuq, siwulla t'akapayuq.

¿Imaraykutaq chay mikunata akllanman? kurichinaykipaq qillqasqata ñawinchay.

3 ¿Imapaqtaq Hampina Wasipi chay qillqasqata churasqaku?

a *Anemia* unquymanta rimanakuyman mink'ananpaq.

ch Warmakunapa yawarnin qhawachiyta yuyarichinanpaq.

chh *Hierro* nisqayuq mikhuykuna rakikunanta willananpaq.

4 Hampina Wasipi qillqasqa k'askachisqapim kay rimay kachkan:

iQhali kaymi imamantapas ñawpaq!

¿Ima niytataq kay rimay munachkan?

5 ¿Llaqtaykipi *anemia* unquy qhaliyachiq huk mikuykuna kanchu? Yachachiqniykiwan watumuychik. Chaytataq huk raphipi qillqaspa wasiykiman apay. Chayta qhawaspa mikhuna wayk'unaykichikpaq.

Munay willakuykuna allin yachachiykunata quwanchik

Kunan wataqa, wakin ayllukunapi mana allintachu allpa rurusqa. Chaymanta llakisqas wawakunaqa yachachiqwan yachay wasinkupi kayhinata rimasqaku:

Yachay wasipi

Wawakuna, ¿Imaraykutaq Pachamamanchik mana ñawpaq hinañachu allinta ruruchkan?

Pisillata parasqanrayku.

Mayukunapi pisilla unu kaptin mana chakra qarpanapaq unu aypanchu.

Chiqaqmi, wawakuna. Kunanqa, Pachamamanchikmanta munay willakuyta ñawinchasunchik.

Qampas kay qillqasqata ñawinchay.

“Ñawinchanapaq Munay Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy” llalliymanta akllasqa willakuy.

Tumi llaqtapa muchusqanmanta

Ancha unay pachapiraqsi, Tumi Llaqtaqa allin qhapaq llaqta kasqa. Chakrakunapas waliqtas papata, uqata, saratapas, ruruq kasqa.

Ichaqa, watanmanta watanmanqa, Tumi llaqta runakunaqa manas khuyakuywanchu, manataq yupaychaywanchu Pachamanchikta qhawaq kasqaku. Aswansi, mikhuykuna rurusqantapas hatuchaqllanta akllaspa huqariq kasqaku, khullu khulluntataqsi chakra pampapi wikch'urpariq kasqaku. Chaytataqsi ruphay atiykuq, uywakunapas thullkiykuq kasqaku.

Chaykunata rikuspas, Pachamamaqa Tumi llaqtaman muchuyta chayachimusqa. Chaysi parata mana apachiptin tukuy mikhuykuna ch'akipusqa. Hinaptinsi Pachamamaqa mana rurusqañachu. Qullqakunapi mikhuykuna waqaychasqankupas as asmantas tukukapusqa. Chayhinas yarqay, unquykuna ima chayamusqa. Chayta rikuspas, ancha llakisqa, Tumi Llaqta kamachikuqkuna huñunakuyman waqyachisqaku.

—Manam kayhinataqa kawsasunmanchu. Imatapas rurananchikmi kanqa— nispas huknin runa rimarisqa.

—¿Imatawantaq rurasunri? Apukunatapas tukuytañam para apachimunanpaq mañakunchik, ichaqa manam uyariwanchikchu— nispas hukñataq rimarisqa.

—Wakinninchikmi huk llaqtakunata mikhuy maskhaq rinanchik. Llapanchikqa manan riyta atisunmanchu, ñanpichá wañunkuman— nispas yuyaq machulachañataq rimasqa.

Chaysi, aswan qhali kaq waynakunata akllasqaku. Hinaspas waynakunaqa huknin Kamachikuq umalliqnintin, mikhuna maskhaq puririsqaku. Sayk'usqaña yarqasqaña kaspapas, kallpacharikuspas purinku.

Achka p'unchawña purisqankupis Qhapaq Suyu sutiyuq llaqtaman chayanku. Chaypis Tumi Llaqta kamachikuq runaqa llaqtanku muchuyti tarikusqanta willasqa. Chay llaki willakuyta uyarispas, Qhapaq suyu kamachikuy taytañataq nisqa: "Wawqiykuna, manam Pachamamanchiktaqa phiñachinachu. Aswanmi mikhuy quwasqanchikmanta añaychaspas sumaqta kawsakuna", nispa. Tumi llaqta runakunaqa aswan llakisqas uyarinku. Chaysi kayta rimallasqataq: "Kaypiyá iskay kimsa simana qhipakuspaykichik, llamk'aysiwayku. Llamk'asqaykichikmantataq, apakunaykichikpaq, mikhuyta hampita ima qusqaykiku", nispa. Chayta uyarispas Tumi Llaqta runakunaqa kusiqa qhipakusqaku.

Achka p'unchaw llamk'apakuspaqa, Tumi Llaqta runakunaqa llamk'asqankumantas, askha mikhuyta, hampikunata ima chaskikusqaku. Chaymantataqsi llaqtankutas kutipusqaku. Chayapuspaqa, aswan yarqayniyuq, aswan unquyniyuqtas llaqta masinkuta tarisqaku. Chaysi llapanpaq mikhunata quspa, hampiyta qallarisqaku. Hinallataqsi, kunanmantataq manam millayñachu kasaqku, anchata yupaychaspam Pachamamataqa añaychakusqaku, nispas nisqaku.

Chayta rikuspas pachamamaqa Tumi Llaqta runakunap huchankuta pampachaspas, wakmanta parata apachimusqa. Iskay kimsa simanamantataq mikhuykunapas sumaqtas wiñayta qallarisqa. Tumi Llaqta runakuna kallpacharikuspaqa, hatun raymitas Pachamamapaq rurasqaku.

Wawakuna ñawinchayta tukuptinkus, yachachiqqa tapukuykunata kutichinankupaq qusqa. Qampas kutichiy.

1 ¿Ñawpa pachakunapiri, ¿imaynataq Tumi Llaqta kasqa?

2 ¿Imaraykutaq Pachamamari Tumi Llaqta runakunata muchuchisqa?

3 Kay t'aqata yuyaywan ñawinchay:

"Wawqiykuna, manam Pachamamanchiktaqa phiñachinachu. Aswanmi mikhuy quwasqanchikmanta añaychaspas sumaqta kawsakuna".

¿Imapaqtaq qillqasqa ruraq kayhina ch'ikuwan " " kay t'aqata wisq'arqan?

- a Wisq'asqa simikunaqa huk runapa rimasqanmi, niwananchikpaq.
- b Wisq'asqa simikunaqa allinpunim kasqa, nispa niwananchikpaq.
- c Wisq'asqa simikunaqa pisi riqsisqa kasqa, nispa niwananchikpaq.

4 Andrea qillqasqata ñawinchaspas kay yachachiyta tarisqa:

Chay qillqasqa kayta yachachiwan: "Manam hayk'aqpas mikhuykunataqa usuchinachu".

¿Ima yachachiykunatawantaq kay qillqasqapi tarisunman?

Ñawinchasqanku qhipataqa, yachachiq wawakunawan rimanku:

Tumi Llaqtapi hinam wakin llaqtakunapiqa, Pachamamanchinkta mana yupaychankuchu. Kay llaqtanchikpiri, ¿imaynatataq Pachamamata qhawanchik?

Sapa chakra llamk'ayta qallarinaq Pachamama munanyinta mañakuyku.

Mikhuykuna quwasqankumanta Anqusayta rurayku.

Allinmi wawakuna. Kunanqa, qillqasqatañataq chaykunamanta rurasunchik.

Kunanqa, imaynatam aylluykipi Pachamamata qhawankichik, chaymanta huk qillqasqata ruray. Iskay t'aqata qillqanki. Chay qillqasqaykitaqa wakin masichaykikunapa ñawinchananpaqmi, yachay wasinchikpi *Periódico Mural* nisqaman k'askachisunchik.

Ñawpaqtaqa, WAKICHAQUYRAQ qillqanaykita.

Kaypiqa ima yuyakunachus umaykiman hamun chaykunallataraq qillqarqay. Chay yuyaykuna tarinaykipaqqa, kay tapukuykunata kutichiy: ¿Pikunam Pachamamaman haywariyta ruranku?, ¿maypim haywariyta ruranku?, ¿imaynatam chay haywariyta ruranku?

Chaymantaqa, kaypi ÑAWPAQ QILLQASQATA RURAY. Chaypaqqa, hawapi yuyaykuna qillqasqaykiwan yanapachikuy. Kunanqa wachu wachutaña qillqanki. Manachus munasqaykipaqhina kachkan chaypas, pichaspa allicharqay. Yachachiqmanpas qhawachiy, paypa imatachus allichawaq nisqasunkita allichapay.

Willakuykunawan llaqtanchikkunata astawan riqsisunchik

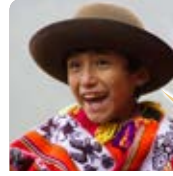
Yachay wasipi

Huk tutamantas, Wayta Sayriwan yachay wasita parapi chayasqaku. Chay parawansi mayukunaqa astawan yapakuspa q'atallaña haykumusqa. Chay rikusqankumantas kayhinata rimasqaku:

Astawan paramunqa chayqa,
mayukuna phuqchispa
llaqtaman llullaykunqa.

Wayta

Sayri

Manam hayk'aqpas
llaqtamanqa llullaykunqachu.
Paramuptinqa yapakunpumin,
chaymantataq pisiyanpullan.

Wawakunapa rimasqankuta uyarispas, yachachiqqa huk mayt'upi qillqasqata maskhaspa, ñawinchanankupa qusqa. Qampas ñawinchallaytaq.

"Ñawinchanapaq Munay Qillqasqakuna Ñawpaq Atipanakuy" llalliqa akllasqa willakuy.

Iskay phiña mayukunamanta

Ñawpa pachamantaraqsi, Acomayo llaqtanta iskay hatun mayukuna purinku. Hukninsi Kachimayu. Kay mayuqa Karminqa urqupis paqarin. Llaqtapa huknin k'uchuntas kay mayuqa haykumun. Huqkaq mayupa sutinñataqsi Marpamayu. Kay mayuqa Llaqtapampa urqupiñataqsi paqarin. Chimpa k'uchuntañataqsi kay mayuqa haykumun.

Unay pachakunapiraqsi, anchatapuni paraptinqa, kay mayukunaqa astawan yapakuspa rumikunata, sach'akunata aparikuspa, qapariparaq urqkunamanta phawaykamuq kasqaku. Hinaspas,

Ch'illkapampa urayman chayarquspa k'aminayukuq kasqaku. Sapankapas, ñuqam aswan allin mayuqa kani, nispas qaparinayukuq kasqaku.

Huk p'unchawsi, k'aminakuywan sayk'upuspanku, iskaynin mayukuna kayhinata rimasqaku: "Mayqinninchikchá aswan sinchi kanchik yachanapaq llallinakusun. Chay llallinakuyqa Acomayo llaqtapi chawpi plasaman chayay kanqa. Mayqinninchikchá chawpi plasaman ñawpaqta chayanqa, chay kaqmi aswan sinchi mayu kanqa", nispa.

Lllallinakuy p'unchaw chayamuptinqa, mana chanintaraqsi paraykamun. Iskaynin mayukunas as asmanta yapakamunku. Chaysi phiña pumakuna hinarraq qaparistin, imaymanata aysarikuspa phawaykamunku. Mayukunaqa hatun rumikunantin, k'aspikunantinsi, pata patakunata thuniykachispa, yarqhachakunatapas phuqchiykuspa phawayamuchkanku.

Chay para sunqupis, illapapas wayq'untinta kuyurichisparaq, q'aqyaykamun. Chay q'aqyasqanwansi Acomayo amachaq Apu Watamarka puñusqanmanta rikch'arqusqa. Payqa mayukunapa luqhinqa chawpi plasa urayman phawaykamusqankutas rikurqusqa. Chayarquspa llaqtata ch'usaqman tukurqachinqakutas Apuqa waturqun. Chaysi, phiñallamanña tukuspa, wayq'untintaraq qaparisqa:

—¡Kachimayu, Marpamayu... chaypi takyaychik! ¿Manachu watunkichik llaqta ch'usaqman tukuchinaykichikta? Mana uyariwankichik chayqa, wiñaypaqmi unuykichikta ch'akichisaq, nispa.

Apu Watamarkapa nisqanta uyarispas, iskaynin mayukunaqa mancharikusqaku. Manas mayqinpas ch'akipuytaqa munanchu. Chayraykus, allillamanta Ch'illkapampakama suchuyapusqaku. Chaypiñas, iskayninchikpas allin mayun kanchis, amaña hayk'aqpas k'aminakusunchu, nispa mayukunaqa rimasqaku. Chaysi, Kachimayuqa llaqtaman kachita quq kasqa, Marpamayutaq upyanankupaq misk'i unuta qusqa.

Wawakuna ñawinchayta tukuptinkus, yachachiqqa tapukuykunata kutichinankupaq qusqa. Qampas kutichiy.

1 ¿Imatataq llallinakuypi Kachimayu y Marpamayuwan rurananku kasqa?

2 Qillqasqamanhina, ¿imaynataq apu Watamarka kasqa?

- a Phiñallaña kasqa.
- ch Samp'allaña kasqa.
- chh Kuskachaq kasqa.

3 Qillqasqapa kay t'aqanta ñawinchay:

Huk p'unchawsi, k'aminakuywan sayk'upuspanku, iskaynin mayukuna kayhinata rimasqaku: "Mayqinchinchikchá aswan sinchi kanchik yachanapaq llallinakusun. Chay llallinakuyqa Acomayo llaqtapi chawpi plasaman chayay kanqa. Mayqinninchikchá chawpi plasaman ñawpaqta chayanqa, chay kaqmi aswan sinchi mayu kanqa", nispa.

¿Imamantataq kay t'aqari aswanta rimachkan?

4 Kusi Waytas ñawinchayta tukuspa kayhinata rimasqa

Ñuqapas, Kachimayupas Marpamayupas llullaykunantaqa manam iñinichu. Manam hayk'aqpas llullaykunchu.

Kusi Waytapa rimasqan, ¿qampaq allinichu icha manachu? ¿Imarayku?

Kusi waytapa rimasqanta uyarispas, Yachachiqa kay mayukunamanta astawan mat'ipayta munasqa. Chaysi paqaristinqa, *Comité de Defensa Civil* nisqapa saqisqan qillqasqata ñawinchanankupaq wawakunanman qusqa.

Qampas qillqasqata ñawinchay.

Kachimayu Marpamayuwan imaynachus kachkanku

Acomayo Ilaqtapi *Comité de Defensa Civil* sutiyuqpi, llamk'aqkunam imaynachus Kachimayupas Marpamayupas kachkanku, chay qhawaq riyku. Chaymi kayhina kasqankutata tarimuyku:

Unay watamantaraqmi iskaynin mayukuna purinanta mana pichasqakuchu. Wikch'usqan kachkanku. Kay mayukunaqa parawan yapakuptinmi urqu wichaymanta rumikunata, sach'akunata, imaymanatawan apayamun. Chaykunawanmi unuq purimunan wayq'utakuna hunt'apuni kachkan. Manataqmi unu hark'ananpaqpas allin pirqakuna kanchu. Nisutachus paranman chayqa, lluqlla rumikunantin sach'akunantin Ilaqtaman chayamuspanmi wasikunatapas thuñiykachinman. Aswantaraq, Acomayo Ilaqtaqa ch'usaqman tukuchinman.

Chayraykum kayta mañakuyku: llapan Ilaqta Kamachikuwan kуска, manaraq paray pacha chayamuchkaptin, iskaynin mayuq purinanta allicharinanku.

Wawakuna ñawinchayta tukuptinkus, yachachiqqa tapukuykunata kutichinankupaq qusqa. Qampas kutichiy.

5 Iskaynin qillqasqata ñawinchaspas Samiqñataq kayhinata nillasqataq:

Chay mayukunaqa manchakuymi kachkan. *Comité de Defensa Civil* nisqapa mañakusqantan utqay rurana.

¿Qam imaninkitaq Samiqpa nisqanmanta?

6 Iskaynin qillqasqata ñawinchaspa rikunchik, mayu phuqchiykuspaqa lluqllaykunmanmi. Kunanqa, yachachiqniykiwan yanapachikuspa, hatun lluqllakunamanta hark'akunaykichikpaq, qillqasqata ruray. Iskay yuyayllata sapanka pachapaq qillqanki.

Manaraq lluqlla phuqchiykamuchkaptin

1. _____

2. _____

Lluqlla phuqchiykamusqan uraspi

1. _____

2. _____

Lluqlla phuqchiykamusqan qhipata

1. _____

2. _____

